

دوفصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال پنجم، شماره نهم، پاییز و زمستان ۹۳، صفحات ۱۰۷-۱۲۹

تاریخ دریافت: ۹۳/۷/۱۵

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۲/۹

تحلیلی بر فعالیت‌ها و رویکردهای انجمن اخوت در منطقه بوشهر با تکیه بر اسناد

محمد رضا علم^۱

فاطمه حاجیبانی^۲

چکیده

انجمن اخوت، از انجمن‌ها و نهادهای متعددی است، که در ایران عهد ناصری شکل گرفت و از نخستین جلوه‌های تحرک مدنی و بازتاب آغاز جریان بیداری اجتماعی در لایه‌های مختلف جامعه ایران بود. انجمن اخوت به عنوان یکی از اولین نهادهای مدنی دوره قاجار، فعالیت رسمی خود را از سال ۱۳۱۷ق، آغاز کرد. این انجمن بوسیله ظهیرالدوله قاجار، نخست در تهران و سپس در دیگر مناطق ساماندهی شد. انجمن اخوت به دنبال ایجاد فضایی بود تا زمینه را برای پویایی و دگرگونی در تمام عرصه‌های فکری، سیاسی و اجتماعی، هموار سازد. بوشهر و شهرهای آن، از جمله مناطقی بود که انجمن اخوت به عنوان یک نهاد مدنی در آن فعالیت داشت. در پژوهش حاضر سعی بر تبیین این مسئله است که انجمن اخوت چه رویکردی در این منطقه داشته است؟ این نوشتار با تکیه بر اسناد که نقش پررنگی در روشن ساختن تاریخ محلی و منطقه‌ای دارند، مشخص می‌سازد که انجمن اخوت به عنوان یک نهاد شکل گرفته در منطقه بوشهر کوشیده است تا از طریق ایجاد و تقویت نظام آموزشی، تلاش برای برپایی نهادهای اداری و مالی دولتی و کاهش یا حذف قدرت خوانین، نظام سنتی سیاسی اجتماعی حاکم بر جامعه ایران دوره قاجار را به چالش کشیده و سعی در ایجاد تحول در ساختار دیرپای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی این دوره داشته است.

کلید واژه ها: انجمن اخوت، نهاد مدنی، ظهیرالدوله، منطقه بوشهر، مجلس شورای ملی.

mralam36@yahoo.com
hajianifateme@yahoo.com

۱ - دانشیار دانشگاه شهید چمران اهواز
۲ - دانشجوی دکتری دانشگاه شهید چمران اهواز

Analysis of activities and approaches of Brotherhood Society in Boushehr area based on documents

M.R. Alam¹

F. Hajiani²

Abstract

Brotherhood society is among several societies and associations which formed in Naseri era in Iran. It was among the very first civil movements and reflected the social awakening movement in different layers of Iran society. Brotherhood society as one of the first civil organizations in Qajar period, started its official activities in the year 1317 (A.H). This society was organized by Zahir Al- Doleh, first in Tehran and after that, in other areas. Brotherhood society was looking for an opportunity to pave the ground for dynamism and changes in all social, political and intellectual arenas. Boushehr and its counties, were among the areas in which brotherhood society was active as a social organization. This article tries to shed more light on the approach of Brotherhood society in the mentioned area. By relying on documents, which play an important role in describing the local and regional history, the present work attempts to clarify that Brotherhood Society was formed as an organization and tried to establish governmental financial and administrative organizations through creating and strengthening the educational system. It tried to decrease or eradicate the Khans' power. It also challenged the traditional social and political system dominating Iran society Qajar period. Brotherhood society attempted to create changes in the long-lasting cultural, economical, social and political structures of this era.

Keywords: Brotherhood society,, civil Organization, Zahir Al-Doleh, Boushehr area, National Parliament.

1 -Associate Professor, University of **Shahid Chamran Ahvaz** mram36@yahoo.com

2 - **PHD Student** of History of Islamic Iran at **University of Shahid Chamran Ahvaz**
hajianifateme@yahoo.com

مقدمه

دوره حکومت ناصرالدین شاه قاجار، آغاز زمزمه اصلاحات و تحول خواهی در جامعه ایران و خیزشی بسوی ایجاد یک تحول اجتماعی بود. در این میان انجمن‌ها و گردهمایی‌های پنهان و آشکاری شکل گرفت که هر یک اهدافی را جهت تغییر در ساختار سیاسی اجتماعی کشور و اصلاحات دنبال می‌کردند. این انجمن‌ها در راستای دستیابی به اهداف خود هر کدام رویکردی را در پیش گرفتند. مبارزه سیاسی و تاسیس روزنامه‌ها در این دوره رویکردی بود که اکثریت انجمن‌ها و گروه‌ها جهت مبارزه با استبداد و ایجاد اصلاحات و بیداری افکار اجتماعی در پیش گرفتند. در این میان انجمن اخوت نیز یکی از گروه‌ها یا نهادهایی بود که در سال ۱۳۱۲ هـ.ق به وسیله میرزا علیخان ظهیرالدوله، شاهزاده قاجار تاسیس شد. انجمن اخوت، از آغاز شکل‌گیری با فعالیت در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی و گاه سیاسی کوشید تا گام‌های موثری در نوسازی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران بردارد و از نگاه انجمن اخوت تحول سیاسی اجتماعی در ایران، جز به واسطه توسعه نظام آموزشی و ارتقای فرهنگی و ایجاد نهادهای اجتماعی کارآمد ممکن نبود، لذا فعالیتهای خود را در این راستا سازماندهی کرد و در تهران و تعدادی از شهرهای ایران شعبه‌هایی از انجمن را ایجاد کرد. در بوشهر و شهرهای آن نیز مراکز انجمن اخوت تاسیس شد که اسنادی از فعالیتهای این انجمن در این منطقه وجود دارد. پیرامون ماهیت کلی فعالیتهای انجمن اخوت دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد و به فعالیتهای این انجمن گاه صبغه سیاسی صرف یا اجتماعی یا فرهنگی داده می‌شود. پژوهش حاضر بر آن است تا با تکیه بر اسناد که از مهمترین منابع در تدوین تاریخ محلی و منطقه‌ای هستند، روشن سازد که انجمن اخوت در منطقه بوشهر چه رویکردی داشته است؟

پیرامون شکل‌گیری انجمن اخوت و فعالیتهای آن مقالاتی به رشته تحریر در آمده است، لیکن در خصوص فعالیت این انجمن در منطقه بوشهر در دوره قاجار و ماهیت فعالیت آن تا کنون پژوهشی انجام نشده است. نگارنده بر آن است تا با تکیه بر اسناد موجود فعالیت این انجمن در منطقه بوشهر و نیز ماهیت و سیر کلی آن فعالیت‌ها را تبیین نماید.

۱- شکل‌گیری انجمن اخوت

انجمن اخوت در اواخر عهد ناصری شکل گرفت و از آغازین روزهای تشکیل کوشید با فعالیت‌های فرهنگی، هنری، سیاسی و اجتماعی، گامی موثر در جهت تحول سیاسی اجتماعی در لایه‌های مختلف جامعه ایران بردارد. این انجمن بوسیله میرزا علیخان ظهیرالدوله قاجار^۱ در سال ۱۳۱۷ هـ.ق رسماً تشکیل شد و مانند بسیاری از تشکلهای و گروه‌هایی که در بحبوحه سالهای مشروطه طلبی شکل گرفت، مرکز نشر عقاید آزادی خواهی گردید (ظهیرالدوله، ۱۳۶۳: ۵). این رویکرد انجمن اخوت را می‌توان اقتضای فضای سیاسی اجتماعی حاکم بر جامعه آن روز ایران دانست. شکل‌گیری اولیه انجمن اخوت را به عهد ناصری و به صفی‌علیشاه از شیوخ سلسله نعمت‌الهی^۲ می‌رسانند و گفته می‌شود که صفی‌علیشاه پس از ورود به تهران (۱۳۰۳ هـ.ق) و متمرکز کردن فعالیت‌های خود جهت ارشاد مریدان، تصمیم به ایجاد محفل یا انجمنی سری گرفت. دلیل سری بودن فعالیت انجمن نیز این بود که در این دوره شاه و درباریان با هر نوع فعالیت جمعی مخالف بودند. بزودی این انجمن تبدیل به محل رفت و آمد گروه‌های مختلف، از اشراف تا مردم عادی شد. در این میان بسیاری از شخصیت‌های برجسته خاندان قاجار مانند محمدمیرزا سیف‌الدوله نوه فتحعلی‌شاه و ظهیرالدوله به این انجمن پیوستند. ظهیرالدوله سال ۱۳۰۳ هـ.ق، به صفی‌علیشاه پیوست و بعدها به عنوان جانشین وی با لقب صفاعلیشاه رهبر طریقت شد (همایونی، ۱۳۵۸: ۳۰۵). صفی‌علیشاه در زمان حیات خود انجمن اخوت را با هدف ایجاد مساوات بین مردم و مخصوصاً اصلاح و تربیت افراد و از میان بردن فاصله طبقاتی ایجاد کرد. دکتر اسماعیل مرزبان رئیس هیئت مشاور انجمن اخوت در جشن پنجاهمین سال تاسیس انجمن در دوم تیر سال ۱۳۲۷ هـ.ق، علت پیدایش این انجمن را شرایط خاص ایران

۱- میرزاعلی‌خان ظهیرالدوله فرزند محمدناصر ظهیرالدوله در سال ۱۲۸۱ ق، متولد شد و در سال ۱۲۹۴ ق، وارد دربار شد و به ریاست دربار ناصری رسید و داماد ناصرالدین شاه شد و در سال ۱۳۴۲ ق، در گذشت. وی از سوی ناصرالدین شاه مامور تجسس در احوال و محفل صفی‌علیشاه شد ولی خود جذب این انجمن شد و پس از مرگ صفی‌علیشاه جانشین وی شد (چهاردهی، ۱۳۶۱: ۱۵۲؛ معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۱۰۹).

۲- فرقه نعمت‌الهی منسوب به صوفی بزرگ قرن ۸ ق، شاه نعمت‌الله ولی کرمانی است که در کرمان خانقاه خود را بنا نمود و پایه گذار طریقت نعمت‌الهی شد (کرمانی، ۱۳۶۱: ۴۹).

دوره ناصری می‌داند و معتقد است طلیعه افکار آزادی‌خواهانه و اصلاح‌طلبانه این دوره که حاصل تلاش سیدجمال‌الدین اسدآبادی و فعالیت‌های میرزا ملکم‌خان و سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا بود سبب شد تا به تدریج در این دوره گرایش به اصلاحات و تحولات سیاسی-اجتماعی، در میان مردم احساس شود (همان، ۳۰۷-۳۰۶).

نورالدین چهاردهی در تایید این مطلب در چگونگی شکل‌گیری انجمن اخوت می‌نویسد «انجمن اخوت در سال ۱۳۰۵ق، به دستور صفی‌شاه که مرشد طریقت نعمت‌الهییه بود تشکیل شد و جلسات محرمانه در حضور صفی تشکیل می‌شد و در سال ۱۳۱۷ق، به دستور ظهیرالدوله علنا تشکیل شد. اسامی مریدان ظهیرالدوله در تهران و شهرستانها به چند هزار نفر رسیده و این اندازه مرید در یک سلسله تصوف در ایران بی سابقه بود» (چهاردهی، ۱۳۶۱: ۱۵۳).

ظهیرالدوله قبل از تاسیس رسمی انجمن اخوت با علم به تسامح مظفرالدین‌شاه نظر موافق وی را برای تاسیس انجمن جلب کرد و انجمن را با حضور و عضویت یکصد و ده نفر افتتاح نمود، وی هیئتی را با نام هیئت مشاور تعیین و اساس‌نامه‌ایی را برای انجمن تدوین کرد (همایونی، ۱۳۵۸: ۳۲۴). ظهیرالدوله، سازمان اداری منظمی برای انجمن اخوت به وجود آورد و برای انجمن نظام‌نامه‌ایی مشخص ساخت، دفتر ثبت نام برای عضویت در انجمن ایجاد کرد و محل انجمن را در خانه خویش قرار داد و ترتیباتی برای عضویت در انجمن از جمله صدور تعرفه، ایجاد شد و عده زیادی به عضویت انجمن درآمدند، به طوریکه در سال ۱۳۴۲ هجق حدود سی و چهار هزار نفر عضو انجمن بوده‌اند (همان، ۳۲۵؛ افشار، ۱۳۵۱: ۴۵).

ظهیرالدوله پس از مدتی در ولایات مختلف شعبه‌های انجمن اخوت را تاسیس کرد و آنچه به تحقق این امر کمک نمود، موقعیت ظهیرالدوله به عنوان حکمران در ولایات مختلفی چون مازندران، همدان، تهران، کرمانشاه بود، که مهمترین مراکز این انجمن در این شهرها قرار داشت. البته شعبه‌هایی از انجمن نیز در شهرهایی مانند سمنان، سنگسر، ساری، شاهی، خرم‌آباد، اصفهان و در شیراز دایر بود (همایونی، ۱۳۵۸: ۳۳۷). در بجنوبه انقلاب مشروطه ظهیرالدوله حکومت همدان را بر عهده داشت و از جو و فضای تهران دور بود و از طریق اعضای انجمن در تهران در جریان حرکت انقلاب قرار می‌گرفت، ظهیرالدوله با توجه

به اعتقاد به نظریه اصلاحات از بالا، اعتقادی به این دست حرکت‌های انقلابی نداشت، اما پس از پیروزی مشروطه‌خواهان با توجه به اهداف اصلاح‌طلبانه سیاسی و اجتماعی که دنبال می‌کرد، از نخستین انتخابات در کنار مشروطه‌خواهان قرار گرفت (افشار، ۱۳۵۱: ۱۰۶-۱۰۵).

انجمن اخوت به دلیل فعالیت‌های خود به وسیله محمدعلی شاه از میان رفت، ولی بزودی خانه ظهیرالدوله یا انجمن اخوت، تبدیل به نماد مشروطه‌خواهی شد و پس از فرار محمدعلی شاه، مشروطه‌خواهان در همان خرابه‌های غارت شده انجمن و منزل ظهیرالدوله، جشن نصرت ملی را برپا کردند و انجمن اخوت فعالیت خود را مجدداً آغاز نمود (همایونی، ۱۳۵۸: ۳۲۸)، در دوره احمدشاه قاجار که متمایل به این انجمن بود و محمدحسن میرزا ولیعهد خود را به عضویت انجمن درآورد، وضعیت انجمن اخوت بهتر شد (همان، ۳۱۵).

۲- نگاهی اجمالی به فعالیت‌های انجمن اخوت

انجمن اخوت و بسیاری از گروه‌های پنهان و آشکاری که در فضای سیاسی اجتماعی ایران عصر مشروطه شکل گرفتند، به اقتضای چنین فضایی دست به اقداماتی زدند و رویکردهایی را در پیش گرفتند، که گاه تعیین حد و مرز دقیق جهت روشن ساختن این مسئله که فعالیت آنها جنبه سیاسی یا اجتماعی داشت، امری بسیار دشوار است. دغدغه‌ی تحول‌خواهی و اصلاحات در مفهوم عام خود تمام حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را در بر می‌گرفت و از آنجائیکه محقق شدن اصلاحات و تغییرات، چالش با حکومت را در پی داشت، خواه ناخواه تمام اقدامات انجام شده در این دوره زمانی به عنوان فعالیت سیاسی تعبیر و تفسیر می‌گردید. انجمن اخوت نیز از جمله گروه‌ها و نهادهایی بود که فعالیت‌های آن را می‌توان اقتضای فضای سیاسی اجتماعی ایران آن روز دانست؛ این مسئله سبب شده است تا برخی معتقد به رویکرد سیاسی صرف این انجمن شوند. نورالدین چهاردهی درباره فعالیت این انجمن معتقد است که این انجمن علی‌رغم خاستگاه صوفیانه دست به فعالیت‌های سیاسی می‌زند و در اینباره می‌نویسد «مونس و ظهیرالدوله تعرفه درویشی درست می‌کنند آیا این سلاسل جنبه روحی دارند یا حزب سیاسی‌اند؟ خواننده خود قضاوت فرما چرا در جشن‌های مذهبی امرای ارتش مامور انتظامات خانقاه می‌شوند، وجوه احداث خانقاه‌ها را چه کسی و از چه جایی تامین می‌کند» (چهاردهی، ۱۳۶۱: ۱۳۶). از سوی دیگر معیرالممالک با

اعتقاد به عدم فعالیت سیاسی انجمن اخوت می‌نویسد که ظهیرالدوله و انجمن اخوت هرگز پای در حلقه سیاست نگذاشت (ظهیرالدوله، ۱۳۶۳: ۵-۴). البته نباید این حقیقت را از نظر دور داشت که فضای سیاسی اجتماعی ایران عصر مشروطه هر گروه، فرقه یا نهادی را چه صوفیانه و چه غیر صوفیانه به سمت و سوی تحول‌خواهی و آزادی‌خواهی سوق می‌داد. انجمن اخوت در رویارویی با تحولات سیاسی که در این مقطع زمانی روی داد، رویکرد سیاسی مشخصی را اتخاذ نمود و در صف مشروطه‌خواهان، پس از مرگ مظفرالدین شاه، مبارزه شدیدی با دربار و محمدعلیشاه داشت. اعضای انجمن اخوت علیه استبداد این دوره مبارزه کردند و همین فعالیت‌ها بود که سبب شد تا محمدعلی شاه در جریان مبارزه با مشروطه‌خواهی، محل انجمن و خانه ظهیرالدوله را ویران و غارت کند (همایونی، ۱۳۵۸: ۳۲۷؛ معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۱۱۲؛ راثین، بی‌تا: ۱۵۷). نورالدین چهاردهی نیز در تایید نقش انجمن اخوت در مبارزات مشروطه‌طلبی در این باره می‌نویسد «در آن ایام هیچ سلاسل تصوف مانند ظهیرالدوله که به لقب صفاعلیشاه شهرت یافته بود در اینگونه امور بعنوان مشروطیت دخالتی نداشت» (ظهیرالدوله، ۱۳۶۳: ۴).

انجمن اخوت از بدو پیدایش برای خود رسالتی اجتماعی قائل بود و عدالت اجتماعی از اهداف اساسی آن بود، این تمایل را در ترکیب اعضای انجمن که متشکل از فقیر و غنی بود، می‌توان دریافت. پیرامون هدف اساسی تشکیل این انجمن باید گفت: تلاش برای ایجاد یک فضای سیاسی اجتماعی مطلوب و برقراری عدالت اجتماعی، که فقدان این هر دو در جامعه دوره قاجار مشهود بود، هدف اساسی انجمن اخوت بود، بطوری که صفی‌علیشاه بانی انجمن اخوت، هدف انجمن را ایجاد اخوت، مساوات در میان خلق خدا و حذف یا کاهش اختلاف و فاصله عظیم موجود بین اعیان و اشراف با عامه مردم می‌داند، از این رو در محفل وی درویش و غنی و خاص و عام و رئیس و مرئوس در کنار هم جلوس می‌کردند (همایونی، ۱۳۵۸: ۳۰۶؛ افشار، ۱۳۵۱: ۵۵)، از سوی دیگر ظهیرالدوله به عنوان رئیس این انجمن از جمله افرادی است که معتقد بود، ایجاد بستر مناسب و تحول اجتماعی پیش شرط ایجاد تحول سیاسی است و بر آن بود که برای انجام اصلاحات سیاسی اجتماعی باید بستر لازم را فراهم ساخت و این بستر جز با تعلیم و تربیت ممکن نبود، لذا مسئله فرهنگ‌سازی

از طریق آموزش و انتشار نشریات از اهداف فعالیت‌های انجمن اخوت گردید.

این انجمن بر فعالیت‌های فرهنگی خویش تاکید داشت و ظهیرالدوله به عنوان موسس آن خود موسیقی را خوب می‌دانست و برای انجمن آهنگ می‌ساخت که در جشن‌های که به مناسبت‌های مختلف برگزار می‌شد، مورد استفاده بود (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۱۱۱). انجمن در تهران و دیگر شهرها دارای نشریه بود. نشریه ادواری انجمن به نام «مجموعه اخلاق» بود که از سال ۱۳۲۳ق، هر پانزده روز یک شماره از آن منتشر می‌شد و مجموعاً هیجده شماره از آن به چاپ رسید (افشار ۱۳۵۱: ۶۱؛ کرمانی، ۱۳۰۲: ۴؛ سپهر، ۱۳۸۶: ۸۵۵). در کرمانشاه نیز مجله اخوت و روزنامه کوبک غرب بوسیله انجمن اخوت منتشر می‌شد. از دیگر فعالیت‌های فرهنگی ظهیرالدوله برای آماده‌سازی اجتماعی مردم، سخنرانی، نمایش، کنسرت و آواز بود (چهاردهی، ۱۳۶۱: ۱۵۷-۱۵۴). ابداع تئاتر را ابتکار انجمن اخوت در ترویج تمدن جدید و تربیت و بیداری مردم می‌دانند (افشار، ۱۳۵۱: ۵۹). در شیراز نیز شعبه انجمن در سال ۱۳۲۶هـ.ق، روزنامه اخوت را به مدیریت عبدالکریم معروفعلی و معاونت میرزا سیدحسین خان تهرانی بطور هفتگی تاسیس و منتشر ساخت. از دیگر فعالیت‌های فرهنگی ظهیرالدوله و انجمن اخوت می‌توان به تاسیس مدارس در تهران اشاره داشت (همان، ۶۱).

انجمن اخوت در مناسبت‌های مختلف مذهبی و غیر مذهبی از جمله تولد پیامبر (ص)، عید غدیر، تولد علی (ع)، بهار، پیروزی مشروطه جشن‌هایی را برگزار می‌کرد. جشنی موسوم به جشن گل در فروردین‌ماه هر سال برگزار می‌شد (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۱۱۲). جشن نصرت ملی نیز جشنی بود که این انجمن پس از پیروزی مشروطه‌خواهان بر محمدعلی‌شاه در محل ویرانه انجمن اخوت، خانه ظهیرالدوله، برگزار نمود (افشار، ۴۵۴؛ روزنامه خاطرات عین السلطنه، ۱۳۷۴: ۲۷۵۹).

از آنجائیکه تکیه بر شبکه‌ایی پررونق و با نشاط از تجمع‌های داوطلبانه، استفاده از وسایل ارتباط جمعی و گردهمایی‌ها برای پیشبرد اهداف اجتماعی از ویژگی‌های نهادهای مدنی است (دیوید بیتهم، کوین بویل، ۱۳۷۷: ۱۴۰)، لذا می‌توان گفت: شکل‌گیری انجمن اخوت و کاربست وسایل ارتباط جمعی نظیر برپایی جشن‌ها، انتشار روزنامه‌ها و نشریات و استفاده از گردهمایی برای پیشبرد اهداف اجتماعی به وسیله این انجمن، خود گویای نقش

انجمن اخوت به عنوان یک نهاد مدنی در این دوره است.

۳- انجمن اخوت در منطقه بوشهر

آلکسی دوتوکویل^۱ یکی از مشخصه‌های بارز انجمن‌ها و جمعیت‌هایی را که جلوه نهادهای مدنی موثر در جامعه‌اند، فعالیت سازماندهی شده در نقاط مختلف یک کشور می‌داند (دوتوکویل، ۱۳۴۷: ۳۹۵) و انجمن اخوت به عنوان یکی از اولین نهادهای مدنی شکل گرفته در دوره قاجار، در کنار فعالیت در تهران، در مناطق مختلف کشور نیز شعباتی را تاسیس کرد. ایجاد شعبه در شهرهای مختلف و اکتفا نکردن به فعالیت صرف در تهران، گویای اهداف زیربنایی و دوراندیشانه انجمن اخوت است. بوشهر و شهرهایی نظیر برازجان و دیلم در این منطقه از مراکزی بودند که به نظر می‌رسد، انجمن اخوت در آن فعالیت چشمگیری داشت. اسنادی از فعالیت این انجمن در این منطقه وجود دارد که نشان دهنده اوج فعالیت‌های این انجمن مقارن با پنجمین دوره فعالیت مجلس شورای ملی است. انجمن اخوت در این زمان نقش پررنگی به عنوان واسطه ارتباطی مردم و حکومت بر عهده داشت و خواست‌های مردم را از طریق مجلس شورای ملی، که یگانه رهاورد مبارزات مشروطه-طلبی بود، دنبال کرده است. بنابراین می‌توان گفت: انجمن اخوت در کسوت یک نهاد مدنی کوشید تا انعکاس خواست‌های مردم منطقه بوشهر باشد، با بررسی این اسناد می‌توان به رویکرد این انجمن در منطقه بوشهر پی برد. فعالیت جهت مبارزه و محو نظام کهنه و رنج‌آور سلطه سیاسی اجتماعی خوانین، برقراری عدالت اجتماعی و توسعه نظام آموزشی، محوری‌ترین اهداف فعالیت انجمن اخوت در این منطقه بوده است. این انجمن به دنبال این بود تا با توجه به پیدایش بیداری اجتماعی در این دوره، با اقدامات خویش مسیر تحول و دگرگونی سیاسی اجتماعی و احقاق یک جامعه مدنی را در ایران هموار سازد. خمودی مستمر و پایان‌ناپذیر نظام اجتماعی و اداری دوره قاجار مهمترین مانع هرگونه تحولی بود، لذا انجمن اخوت به عنوان یک نهاد مدنی در نخستین گام‌های خویش ناگزیر از تقابل با جلوه‌های بارز نظام سنتی سیاسی اجتماعی دوره قاجار، یعنی نظام سلطه خوانین، بی‌نظمی

1 - Alexis de toqueville

امور مالی و اداری و رکود نظام آموزشی بود.

اسناد بدست آمده از فعالیت انجمن بوشهر مربوط به دوره احمدشاه قاجار و بالاخص دوره پنجم فعالیت مجلس شورای ملی است. به نظر می‌رسد، در این دوره زمانی با توجه به رویکرد اصلاح‌گرایانه احمدشاه قاجار و استقبال او از انجمن اخوت، فعالیت‌های این انجمن در این برهه افزایش یافته است (همایونی، ۱۳۵۸: ۳۱۵) و انجمن اخوت از نظرگاه مجلس و حکومت به عنوان یک نهاد مدنی معتبر و موثر در حل و فصل مسائل اجتماعی مورد پذیرش قرار داشت. در حقیقت می‌توان گفت: انجمن اخوت طلوعه پیدایش اولین نهادهای مدنی در دوره قاجار است و توجه به خواست‌ها و نامه‌های انجمن اخوت به وسیله مجلس نمود پذیرش این انجمن به عنوان یک نهاد مدنی در این دوره است. انجمن اخوت بوشهر با توجه به این جایگاه کوشیده است تا با ایجاد یک رابطه نزدیک با دولت و مجلس خواست‌های خود را دنبال کند. روابط گسترده انجمن اخوت در منطقه بوشهر با مجلس شورای ملی با نگارش و ارسال نامه انجمن اخوت در تبریک جهت افتتاح پنجمین مجلس شورای ملی آغاز گردیده است (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۴۶۴۴۶۵، بازیابی ۲/۱/۸۳/۵).

الف) فعالیت فرهنگی انجمن اخوت در بوشهر

- تلاش جهت تاسیس و توسعه مدارس در برازجان

نهضت اصلاح‌طلبانه‌ایی که از عهد ناصرالدین شاه قاجار شکل گرفت، از همان نخستین روزهای آغاز فعالیت خود اصلاح نظام آموزشی و تقویت آن را پیش شرط اصلاح سیاسی- اجتماعی می‌دانست، لذا اکثریت گروه‌ها و انجمن‌های مختلف فعال این دوره به این درک روشن رسیدند که وارد کردن ظواهر فناوری غرب پاسخگوی جریان تحول‌خواهی و ایجاد تغییرات بنیادین در ساختار نظام سیاسی اجتماعی ایران نیست. دارالفنون به عنوان نخستین نهاد آموزشی به سبک اروپایی و مورد پشتیبانی دولت در ایران، نقطه عطفی در تاریخ اصلاح نظام آموزشی بود، اما در دوره ناصرالدین شاه قاجار اصلاحات بنیادین اساسی انجام نشد، ولی با آغاز حکومت مظفرالدین شاه قاجار جریان اصلاحات فضای مناسبی یافت (رینگر،

۱۳۸۱: ۱۸۲). در این دوره خیل عظیمی از سطوح مختلف سیاسی و اقتصادی به جریان اصلاحات پیوستند و رویکردهای اصلاحی را در پیش گرفتند. اصلاح نظام آموزشی یکی از اقدامات اساسی آنان بود، لذا این گروهها به ابتکار خود در جهت تاسیس مدارس به سبک اروپایی گام برداشتند و در شهرهای مختلف مدارس را تاسیس کردند. تاسیس مدارس یکی از عاقلانهترین راهکارها برای کنترل و ساماندهی جو تحولخواهی ایجاد شده در ایران بود و بنا بر گفته یحیی دولتآبادی «از حرارت احساسات ناقص بیاساس که طلوع نموده بود استفاده کرده سر آنها را بکار ترویج و توسعه معارف گرم کرده در سایه این کار افکاری که قابل دخالت در سیاست مملکت بوده باشد، بپروراند» (دولت آبادی، ۱۳۷۱: ج ۱، ۱۸۲). یکی از این گروهها که دست به تاسیس مدرسه زد، انجمن معارف بود که در اسفند ۱۲۷۶ ق، تشکیل شد (همان، ۱۹۳؛ رینگر، ۱۳۸۲: ۱۸۲). اقدام انجمن معارف نخستین تلاش سازمان-یافته غیر دولتی برای ترویج اصلاح آموزشی در ایران بود که این رویکرد در جامعه دوره قاجار توسط دیگر گروهها و انجمنهای تحولخواه دنبال شد و انجمن اخوت نیز یکی از انجمنهایی بود که دست به تاسیس مدارس غیر دولتی زد. یکی از اقدامات فرهنگی قابل توجه انجمن اخوت در منطقه بوشهر تاسیس مدارس بود، به طوریکه انجمن اخوت برازجان در اقدامی جهت اصلاح وضعیت سیاسی-اجتماعی این شهر و ارتقای فرهنگی آن در سال ۱۳۰۳ ه.ش، دست به تاسیس یک مدرسه سه کلاسه زد (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۱/۱۳۱/۲۰/۱۲۶/۵، سند ۱).

این انجمن در کنار تاسیس مدرسه کوشید تا جهت بهبود وضعیت آموزش، حمایت بلندمدت دولت را برای تداوم و توسعه مدارس در منطقه جلب کند، لذا در نامه‌ایی به مجلس خواستار کمک مالی و همچنین پیش‌بینی افزایش بودجه معارف گردید (همان). اقدام انجمن اخوت در اینباره با موفقیت همراه بود و مجلس این درخواست انجمن اخوت را پیگیری نمود و طی نامه‌ایی این مسئله را با وزارت معارف در میان گذاشت. وزارت معارف نیز با این درخواست انجمن اخوت موافقت کرد و در نهایت مقرر شد که در بودجه سال ۱۳۰۴ ه.ش، ماهیانه مبلغ سی هزار تومان به مدرسه برازجان اختصاص یابد (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۱/۱۳۱/۲۰/۱۲۶/۵، سند ۲).

مجلس از طریق ارسال نامه‌ایی، انجمن اخوت را در جریان پیگیری درخواستش قرار داد و طی نامه‌ایی به انجمن اخوت از تصمیم جهت افزایش بودجه معارف برازجان و توسعه مدارس در برازجان آگاه ساخت (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۵/۱۲۶/۲۰/۱/۱۳۱، سند ۳). اما متأسفانه فساد دستگاه اداری حاکم بر جامعه ایران دوره قاجار مانع از رسیدن بودجه مذکور به برازجان شد و مدرسه ملی برازجان به دلیل فقدان بودجه مورد نیاز تعطیل و منحل شد، انجمن اخوت نیز در راستای اهداف خود در مبارزه با رکود نظام آموزشی موجود در جامعه دوره قاجار، مجدداً نامه‌ایی به وزارت معارف نوشت و خواستار رسیدگی به مسئله بودجه معارف برازجان شد (اسناد ملی ایران، شناسه سند: ۲۹۷/۱۴۹۸۰، محل در آرشیو آ ب ۷۰۳ر۵، سند ۱)، وزارت معارف ضمن پی‌گیری مسئله بودجه معارف برازجان، در نامه خود به انجمن اخوت به اختصاص بودجه برازجان و ارسال آن به فارس اشاره دارد (اسناد ملی ایران، شناسه سند: ۲۹۷/۱۴۹۸۰، محل در آرشیو آ ب ۷۰۳ر۵، سند ۲) و نامه‌ای نیز به اداره معارف فارس نوشت که به عنوان مرکز ایالت مسولیت وضعیت معارف منطقه برازجان را برعهده داشت (اسناد ملی ایران، شناسه سند: ۲۹۷/۱۴۹۸۰، محل در آرشیو آ ب ۷۰۳ر۵، سند ۳). اداره معارف فارس در نامه خود به وزارت معارف از صرف بودجه مذکور در موارد متفرقه دیگر اشاره دارد، (اسناد ملی ایران، شناسه سند: ۲۹۷/۱۴۹۸۰، محل در آرشیو آ ب ۷۰۳ر۵، سند ۴).

پیگیری‌های انجمن اخوت برای تامین بودجه مورد نیاز مدرسه تداوم داشت و مجدداً طی نامه‌ایی دیگر به مجلس شورای اسلامی خواستار تصویب بودجه توسط وزارت معارف برای مدرسه برازجان شد (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۵/۱۲۶/۲۰/۱/۱۳۱، سند ۴). این انجمن در پیگیری‌های خود در سال ۱۳۰۴ ه.ش، مجدداً طی نامه‌ایی به مجلس شورای ملی، افزایش بودجه معارف برازجان را خواستار شد و به دلیل عدم توجه به درخواست‌هایی مکرر این انجمن جهت افزایش بودجه، به شکوه از وضع معارف در کشور پرداخته است و پیشنهاد دولتی کردن این مدرسه را مطرح نموده است، «مقام محترم هیئت مقدس کمیسیون معرف دارالشوری ملی

«اگرچه اوضاع معارفی دولت علیّه ایران نه چنان است که مطابق آرزوی ابناء آن باشد

ولی بحمداله یک ساله اقدامات آن ذوات محترم با حسن نظریات وزارت سابق معارف تا یک اندازه قلوب را مسرور نموده و تقریباً سیر تعالی را تکمیل ... تمنای حالیه این انجمن این است که آن دولت محترم نوعی بفرماید که بر بودجه معارف برازجان افزوده شود که اینک عائدی محترم غیر از اینهاست و یا آنکه صرف دولتی شود که خود دولت عهده‌دار مخارج شود بهر حال تفاوتی ندارد در خاتمه امید است بهمین زودی تصویب بودجه منظور گردد» (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۱۳۳۱/۱/۲۰/۱۲۶/۵، سند ۵). پس از این نامه نیز مجلس شورای ملی ضمن نامه‌ایی به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، خواستار پیگیری جدی درخواست انجمن اخوت دشتستان و اطلاع دادن فوری نتیجه آن شد (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۱۳۳۱/۱/۲۰/۱۲۶/۵، سند ۶).

با توجه به اقدامات فوق از سوی انجمن اخوت برازجان می‌توان گفت: انجمن اخوت برازجان کوشیده است تا از طریق نامه‌نگاری با مجلس و وزارت معارف، بودجه مورد نیاز برای تاسیس و توسعه مدارس در منطقه را تامین کند، زیرا انجمن اخوت رکود نظام آموزشی در این دوره را یکی از مهمترین موانع توسعه سیاسی و اجتماعی منطقه می‌دانست. رکودی که از یک سو به علت عدم اختصاص بودجه مورد نیاز معارف و از سوی دیگر به دلیل فساد و بی‌نظمی حاکم بر اوضاع اداری جامعه ایران دوره قاجار بود.

ب) فعالیت‌های سیاسی اجتماعی انجمن اخوت

- تلاش برای ایجاد نهادهای مستقل مالی دولتی در منطقه بوشهر

اصول تشکیلات مالی عصر قاجار به ویژه در دوران نخستین آن فاقد هرگونه نظم و ترتیب بود و ادارات منظمی برای وصول مالیات به شیوه جدید وجود نداشت. در این دوره منشا مالیات‌ها و طرز وصول آن‌ها هر چند اساسی مشترک داشت، لیکن در همه نقاط یک ایالت بر یک منوال یا ترتیب نبوده است، از سوی دیگر در مبلغ و اندازه آن هم اختلاف بسیار وجود داشت و گاه حکام بنا به اراده خویش مبالغ زیادی از مردم اخذ می‌کردند (جمال زاده، ۱۳۷۶: ۱۲۱). با وقوع انقلاب مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی به عنوان اولین

نمود توسعه سیاسی، نیاز به تغییر در ساخت‌های دیرپای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در جامعه محسوس بود، اما به دلیل فقدان آگاهی گسترده در میان مردم و از سوی دیگر مقاومت ساخت‌های کهنه سیاسی اجتماعی در برابر تغییرات، این مهم در جامعه ایران به کندی پیش می‌رفت و نقش روشنگری در این امر بر عهده‌ی گروه‌ها و انجمن‌های تحول‌خواه و اصلاح‌طلب این دوره بود. انجمن اخوت نیز در این مسیر گام‌های قابل توجهی برداشت، این انجمن کوشید تا به واسطه اندک نوسازی سیاسی انجام شده در کشور یعنی مجلس شورای ملی، به پیگیری خواست‌های مردم در ایجاد تغییرات مورد نیاز در ساخت‌های اقتصادی و اجتماعی گذشته بپردازد. انجمن اخوت در منطقه بوشهر علاوه بر فعالیت‌های فرهنگی و تلاش برای توسعه و تقویت نظام آموزشی در منطقه بوشهر، به عنوان واسطه ارتباطی مردم منطقه با دولت و مجلس به پیگیری خواست‌های اجتماعی آنها پرداخت و تا آنجا که امکان آن وجود داشت، کوشیده است تا با درخواست ایجاد ادارات مستقل دولتی در شهرهای منطقه از تعدیات مالی و ظلم و ستم‌هایی که در مناطق دوردست به وسیله خوانین منطقه یا عاملان دولتی انجام می‌شد، جلوگیری کند. اسنادی که پیرامون مکاتبات متعدد انجمن اخوت برازجان (دشتستان) و انجمن اخوت دیلم با مجلس شورای ملی در دست است، گویای اهداف انجمن اخوت در راستای برقراری عدالت اجتماعی و وارد کردن شهرهای منطقه به سطحی است که از شرایط مطلوب مدنی مورد نیاز بهره‌مند باشند.

دغدغه‌های اقتصادی مردم، مسامحه و سوء مدیریت دولت قاجار در امور مالی یکی از مسائلی است که می‌توان با دنبال کردن اعتراضات نمایندگان مجلس و شکایت‌های رسیده به مجلس در دوره قاجار به آن پی برد (شجیعی، ۱۳۷۵: ۲۶۱). تلاش‌های انجمن اخوت در این راستا هر چند نتیجه زود هنگام و قطعی نگرفت، اما فراخواندن مجلس به دنبال کردن خواست‌های سیاسی اجتماعی، خود در حکم گام‌هایی مثبت برای ایجاد یک جامعه مدنی بود. انجمن اخوت در نامه‌ایی به حاکم ایالت فارس در سال ۱۳۰۳ ه.ش، از وضعیت امور مالی در منطقه برازجان شکایت کرده و می‌نویسد مالیات‌هایی که در این منطقه اخذ می‌شود در مجلس شورای ملی چهارم، لغو گردیده است و تداوم این مالیات‌ها سبب آشفتگی امور مالی و کوچ مردم از این منطقه خواهد شد (اسناد ملی ایران، مرکز اسناد فارس، شناسه سند

۹۸/۲۹۳/۲۵۸۱، شناسه مدرک ۲۵۲۶۴۶۲). به نظر می‌رسد اداره مالیه فارس به این درخواست انجمن اخوت دشتستان توجهی ننموده است، لذا انجمن اخوت در این راستا به مکاتبه با مجلس شورای ملی پرداخته است.

انجمن اخوت برازجان در نامه‌ایی به مجلس شورای ملی در سال ۱۳۰۳ ه.ش، به شکایت از اداره مالیه و عملکرد آن در منطقه بوشهر پرداخته است و نا بسامانی در اخذ مالیات‌هایی که قبلاً مرسوم بود و در دیگر مناطق از میان رفته را به مجلس شورای ملی متذکر ساخته و خواهان رسیدگی به این مسئله شده است (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۲). انجمن این اقدام را عین استبداد و فقدان عدالت در منطقه می‌داند و خواستار لغو این مالیات است و اخذ این مالیات را سبب سخت شدن معیشت مردم منطقه می‌داند (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۳). انجمن اخوت در نامه خود به مجلس اوج نارضایتی مردم منطقه را انعکاس داده است و خطاب به مجلس شورای ملی می‌نویسد «در این موقع که ندای مساوات و صیت آزادی بلند است، متحیریم که این بیچارگان به چه جرم و جنایتی مستوجب اینگونه تحت فشار باشیم و با این ظلم و بیچارگی باید به چه وسیله راه نجات یابیم» (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۴)، گفته‌های ویلم فلور نیز تاییدی بر مسئله بی‌نظمی در وصول مالیات‌ها است، که می‌نویسد «هر چند در دوره ناصرالدین شاه برخی مالیات‌های داخلی رسماً منسوخ شده بود، ولی عملاً در برخی مناطق برقرار بود»، (ویلم فلور، ۱۳۶۶: ۲۲۶) و بوشهر از جمله مناطقی بود که این مالیات‌ها همچنان در آن اخذ می‌شد (همان، ۲۲۸).

انجمن اخوت ضمن پیگیری‌های مکرر خود به مجلس سعی می‌کند تا موقعیت حساس مجلس در رسیدگی به خواست‌های مردم را یادآور شود و می‌نویسد «از آنجائی که وجوه ملت را بایستی رسیدگی بامورات ملیه نموده و رفع تعدیات بنماید لذاست که این مجلس اسباب تصدیع خواطر مبارک را فراهم می‌آورد و در تعاقب تلگرافات و عرایضه جات سابق در موضوع اجحافات و عوارضات مالیاتی....» (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۹)، بنابراین مجلس باید به مسئله بی‌نظمی و

بی‌عدالتی در امور مالی مردم رسیدگی نماید، زیرا تداوم اخذ این مالیات‌ها را نمود رفتاری استبدادی می‌داند. با توجه به تغییرات انجام شده در سطح کشور و کاهش مالیاتهای مستقیم و مخصوصاً با تبدیل شدن برازجان از منطقه روستایی به شهری خواستار سازماندهی امور مالی منطقه و لغو مالیات‌های استبدادی سالهای قبل می‌شود و می‌نویسد «نمی‌دانم اول دولت چه رفتاری با ما می‌فرماید اگر برازجان شهر است و حاکم‌نشین کو رفتار شهری و اگر ده است کو وضع دهاتی آن.....» (همان).

مجلس شورای ملی پس از اخذ نامه‌ها و تلگرافات مکرر از انجمن اخوت برازجان در پی رسیدگی به شکایت آنان به مکاتبه با وزارت مالیه پرداخته و خواستار توضیح در اینباره شده است (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲، بازبایی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۴). وزارت مالیه نیز ضمن پیگیری از مالیه فارس تقاضای انجمن اخوت دشتستان را دنبال کرده است (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲، بازبایی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۵)، ادراه مالیه فارس نیز در نهایت در نامه خود به مجلس می‌نویسد که این مالیات‌ها از قدیم مرسوم بود و لغو نشده‌اند و مالیات جدیدی نیست که باعث شکایت و نارضایتی باشد (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲، بازبایی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۶). مجلس نیز ضمن رسیدگی به درخواست انجمن اخوت، انجمن را در جریان این امر قرار می‌دهد (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲، بازبایی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۷).

انجمن اخوت شهر دیلم نیز در سال ۱۳۰۳ ش، طی نامه‌ایی جداگانه خواستار نظارت دقیق دولت بر اخذ مالیات در این منطقه شده است (اسناد مجلس شورای ملی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۲۵، بازبایی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۳۹، سند ۵). هر چند تلاش انجمن اخوت جهت حذف مالیات‌هایی که یادآور روزهای استبداد مطلقه قاجار بود، به موفقیت منجر نشد، اما می‌توان این اقدام انجمن اخوت را تلاشی در راستای پل زدن بین جامعه استبدادی دوره قاجار و یک جامعه مدنی مترقی ستود. به موازات تلاش‌هایی که در این دوره جهت اصلاح نظام سیاسی انجام گردید، این اقدامات انجمن اخوت را می‌توان جهت برقراری نظم در امور مالی و یا یکسان شدن قوانین مالی در مناطق مختلف کشور و کاستن از آشفتگی امور مالی در دوره

قاجار تفسیر کرد.

مبارزه با نفوذ خوانین در منطقه بوشهر

در ایران عصر قاجار برای تشکیلات کشوری اصول ثابت یا دایمی وجود نداشت، در دوره آغازین حکومت قاجار ایران از نه ایالت بزرگ تشکیل شده بود که شامل آذربایجان، عراق عجم، فارس، خوزستان، لرستان، کرمان، مازندران، خراسان، هرات و سیستان بود. این تقسیمات در دوره ناصری گسترده‌تر شد و ایالات به چندین بلوک و تابع و قصبات تقسیم میشد که حاکم آنها یا مستقیماً از طرف شاه تعیین می‌شد و یا والی هر ایالت افرادی را به نقاط تحت تابعیت خود گسیل می‌کرد. حکومت ایالات مهم بر عهده پسران، برادران و یا منسوبان شاه بود (ورهرام، ۱۳۶۸: ۳۲۱). بنابراین می‌توان گفت: در نظام استبداد مطلقه قاجار تا پیش از انقلاب مشروطه توزیع قدرت و مناصب کشوری و لشکری بدون معیار ثابت براساس رابطه خویشاوندی بود و این امر خود سبب‌ساز آشفتگی در سیستم اداری و مالی دوره قاجار می‌گردید. در نتیجه فقدان حکومت مرکزی مقتدر و نظام اداری و مالی منسجم، شاهان قاجار معمولاً به کمک نیروهای محلی مناطق را اداره می‌کردند و معمولاً جمع‌آوری عایدات مالی مناطق را به افراد ذی نفوذ یا خوانین به اجاره یا مقاطعه می‌دادند (فلور، ۱۳۶۸: ۲۲۸، ۱۹۱). این شیوه اداری در نفس خویش ظلم و ستم و بی‌قانونی را می‌پروراند، لذا در برخی مناطق حکام به ظلم و ستم پرداخته و گاه خوانین ضمن همکاری با والیان، در مناطق دارای قدرت و نفوذ بسیاری می‌شدند، اما با وقوع انقلاب مشروطه که نوید ایجاد تغییرات در ساختار سیاسی و اداری کشور را می‌داد، انتظار می‌رفت در این وضعیت تغییراتی حاصل شود، ولی این تغییرات بسیار به کندی پیش می‌رفت و در این زمان گروه‌ها و نهادهای سیاسی و اجتماعی آگاه، خواستار تغییراتی در سیستم اداره کشور بودند. این نهادها با اتکای بر مجلس خواسته‌های خود را دنبال می‌کردند. انجمن اخوت یکی از این نهادهای مدنی فعال بود که در این دوره تلاش کرد تا هرچه زودتر مسیر تغییر در اداره مناطق را هموار کند. البته این رویکرد انجمن اخوت را از همان نخستین سال‌های فعالیت آن و در اقدام ظهیرالدوله در تاسیس انجمن فواید عمومی، در همدان در جمادی الاول سال ۱۳۲۴ هـ.ق می‌توان دید، که در جای خود نقش قابل توجهی در مبارزه با ظلم خوانین و آشفتگی وضع اجتماعی این دوره

داشت (افشار، ۱۳۵۱: ۵۹).

اسناد موجود از فعالیت انجمن اخوت در منطقه بوشهر حکایت از تلاش این انجمن از طریق نامه‌نگاری با مجلس دارد تا بوشهر و شهرهای این منطقه را از نظر اداری مستقیماً زیر نظر حکومت مرکزی درآورد. یکی از بارزترین جلوه‌های آشفتگی سیاسی اداری دوره قاجار، خودسری حکام محلی در مناطق مختلف و همدستی با خوانین در ظلم و ستم به مردم بود. در منطقه بوشهر نیز خوانین دارای نفوذ زیادی بودند و ظلم بسیاری بر مردم این منطقه روا می‌داشتند. بنابراین یکی از محورهای مهم فعالیت انجمن اخوت در منطقه بوشهر مبارزه با سیستم کهنه سلطه خوانین بود. این انجمن در راستای کاهش نفوذ خوانین و در نتیجه ظلم و ستم آنها بر مردم دست به فعالیت‌هایی زد. به عنوان نمونه انجمن اخوت شهر دیلم در نامه به مجلس شورای ملی در سال ۱۳۰۲ش، خواستار این مسئله شده است، که دولت به جای اجاره دادن دیلم به خوانین محلی که ظلم و ستم بسیاری بر مردم روا می‌دارند در این شهر یک نهاد مالی مستقل رسمی و دولتی ایجاد کند و تدوام سلطه خوانین را در تعارض با وجود آرامش در منطقه و آسایش عمومی مردم منطقه دانست (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۶۳، بازیابی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۲۹، سند ۱). این رویکرد انجمن اخوت را می‌توان در راستای اصلاحات از بالا برای جلوگیری از حرکت‌های اعتراضی در منطقه تفسیر کرد. مجلس نیز در نامه خود به وزارت مالیه به حفظ منافع دولت در رعایت آسایش عمومی اشاره دارد (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۶۳، بازیابی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۲۹، سند ۲).

انجمن اخوت دیلم در نامه خود به مجلس (۱۳۰۳هـ.ش) به نابسامانی اداره امور مالی در منطقه و فساد مالی نهاد مالیه دولتی در بوشهر اشاره کرده است و می‌نویسد که ضمن ارسال نامه‌های متعدد به بوشهر برای انحلال اجاره دادن دیلم به خوانین راه بجایی نبرده است، زیرا رئیس مالیه بوشهر جهت حفظ منافع شخصی خود همچنان منطقه دیلم را به خوانین اجاره می‌دهد و توجهی به درخواست‌های آنان نمی‌کند (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۶۳، بازیابی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۲۹، سند ۱). این تلاش حکایت از رویکرد انجمن اخوت به عنوان یکی از اولین نهادهای مدنی دوره قاجار جهت ایجاد یک سیستم

متمرکز اداری و سیاسی در شهرهای دور و نزدیک ایران دارد که این اقدام خود گامی موثر در پیوند دادن مناطق مختلف به یک بدنه واحد و متمرکز سیاسی اجتماعی بود که نهایت آمال روشنفکران و اصلاح طلبان دوره قاجار بود.

مجلس شورای ملی در پیگیری در خواستهای انجمن اخوت مکاتباتی با وزارت مالیه داشت و خواستار رسیدگی به شکایت انجمن اخوت دیلم درباره ظلم و ستم خوانین محلی که این منطقه را در اجاره دارند، می شود (اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۲۵، بازیابی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۳۹، سند ۱)، اگر چه ممکن است تمام پیگیریهای انجمن اخوت الزاما به نتیجه مطلوب نرسیده باشد، ولی چنین رویکردی با ارائه خواستهای اجتماعی، حکایت از نشانههایی دارد که جامعه ایران در این دوره، در مسیر جدیدی گام نهاده است.

نتیجه گیری

شکل گیری انجمن اخوت در دوره ایی از تاریخ ایران روی داد که فریاد تحول خواهی و نیاز به آن، لایه های مختلف اجتماعی را بسوی تاسیس انجمن ها و نهادهای، یا عضویت در آنها سوق می داد. در ایران عهد ناصری با توجه به گسترش روابط ایرانیان با غرب و سپس زمزمه های مشروطه طلبی و وقوع انقلاب مشروطه، انجمن ها و گروه هایی در جامعه شکل گرفت. پیدایی این انجمن ها نشان از نخستین خیزش ها در جامعه ایران به سوی ایجاد یک جامعه مدنی داشت و به دنبال این بودند که با اقدامات خویش مسیر جامعه ایران در گذار از سنت های کهن زندگی سیاسی اجتماعی به یک جامعه مترقی هموار سازند. انجمن اخوت که در دوره ناصرالدین شاه به وسیله صفی علی شاه، مرشد طریقت نعمت الهیه فعالیت خویش را در کسوت صوفیانه و به صورت سری آغاز کرد (۱۳۰۳ق). در سالهای بعد و در عهد مظفری با تلاش ظهیرالدوله، فعالیت خویش را در عرصه فرهنگی، سیاسی و اجتماعی آشکارا دنبال نمود (۱۳۱۷ق) و موفق شد در تهران و دیگر شهرها شعباتی از انجمن را جهت احقاق تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برپا کند. منطقه بوشهر و شهرهایی نظیر برازجان و دیلم از مراکزی بودند که این انجمن فعالیت موثری داشت و اسناد بررسی شده روشن می سازد که این انجمن کوشیده است تا به واسطه نامه نگاری با مجلس و نهادهای

حکومتی، گام‌هایی را جهت حذف مقاطعه دادن دیلم به خوانین بردارد و بدین ترتیب موفق به مبارزه با ظلم و ستم خوانین در منطقه گردید. انجمن اخوت همچنین تلاش‌هایی را برای برقراری نظم مالیاتی در منطقه و ایجاد ادارات مالی دولتی انجام داد. این انجمن با تاسیس و توسعه مدارس و مکاتبه با مجلس و وزارت معارف جهت تعیین بودجه مشخص برای معارف منطقه، موفق شد نظام سنتی سیاسی اجتماعی دوره قاجار و رکود نظام آموزشی موجود را به چالش کشیده و یک تحرک مدنی در این منطقه ایجاد نماید. با تکیه بر این اسناد مشخص می‌شود که فعالیت انجمن اخوت در منطقه بوشهر دارای ماهیتی فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بوده است. این انجمن در حد توان خود کوشیده است تا به عنوان یک نهاد مدنی واسطه احقاق خواست‌های سیاسی اجتماعی مردم منطقه باشد.

منابع و مأخذ

الف) اسناد

- اسناد ملی ایران، مرکز اسناد فارس، شناسه سند ۹۸/۲۹۳/۲۵۸۱، شناسه مدرک ۲۵۲۶۴۶۲.
- اسناد ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۱۴۹۸۰، محل در آرشیو آب ۷۰۳ر۵، سند ۱.
- اسناد ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۱۴۹۸۰، محل در آرشیو آب ۷۰۳ر۵، سند ۲.
- اسناد ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۱۴۹۸۰، محل در آرشیو آب ۷۰۳ر۵، سند ۳.
- اسناد ملی ایران، شناسه سند ۲۹۷/۱۴۹۸۰، محل در آرشیو آب ۷۰۳ر۵، سند ۴.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۴۶۴۴۶۵، بازیابی: ۵//۸۳/۱/۲.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۵/۱۲۶/۲۰/۱/۱۳۱، سند ۱.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۵/۱۲۶/۲۰/۱/۱۳۱، سند ۲.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۵/۱۲۶/۲۰/۱/۱۳۱، سند ۳.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۵/۱۲۶/۲۰/۱/۱۳۱، سند ۴.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۵/۱۲۶/۲۰/۱/۱۳۱، سند ۵.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۹۷۴، بازیابی: ۵/۱۲۶/۲۰/۱/۱۳۱، سند ۶.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۱.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۲.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۳.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۴.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۵.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد ۶۴۳۵۸۲، بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۶.

- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲ بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۷.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۵۸۲ بازیابی: ۵/۱۲۵/۱/۸۲، سند ۸.
- اسناد مجلس شورای ملی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۲۵ بازیابی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۳۹، سند ۱.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۶۳ بازیابی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۲۹، سند ۱.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۶۳ بازیابی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۲۹، سند ۲.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شناسگر رکورد: ۶۴۳۲۲۵ بازیابی: ۵/۱۲۵/۲۰/۱/۳۹، سند ۲.

(ب) کتاب‌ها

- افشار، ایرج (۱۳۵۱)، *خاطرات و اسناد ظهیرالدوله*، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی، چ ۱.
- بیتهم، دیوید، کوین بویل (۱۳۷۷)، *پرسش و پاسخ در باب آزادی، دموکراسی و جامعه مدنی*، مترجم رضا زمانی، تهران: نشر ثالث، چ ۱.
- جمال‌زاده، محمدعلی (۱۳۷۶)، *گنج‌شایگان*، تهران: انتشارات موقوعات افشار، چاپ اول.
- چهاردهی، نورالدین (۱۳۶۱)، *سیری در تصوف*، تهران: انتشارات اشراقی، چ ۲.
- دوتوکویل، آلکسی (۱۳۴۷)، *تحلیل دموکراسی در آمریکا*، ترجمه رحمت‌الله مقدم مراغه‌ای، تهران: انتشارات زوار، چ ۱.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱)، *حیات یحیی*، چ ۴، تهران: نشر عطار، چ ۵.
- راثین، اسماعیل (بی‌تا)، *انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت ایران*، تهران: انتشارات جاویدان، چ ۱.
- رینگر، مونیکا ام (۱۳۸۱)، *آموزش، دین و گفت‌وگو در دوران قاجار*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: نشر ققنوس، چ ۱.
- سالور (عین السلطنه)، قهرمان میرزا (۱۳۷۴)، *روزنامه خاطرات عین السلطنه*، مصحح مسعود سالور و ایرج افشار، ۱۰ جلد، تهران: چ ۱.
- سپهر، عبدالحسین خان (۱۳۸۶)، *مرات‌الوقایع مظفری*، مصحح عبدالحسین نوایی، ۲ جلد،

- تهران: میراث مکتوب، چ ۱.
- شجیعی، زهرا (۱۳۷۵)، *نقش نمایندگان در مجالس قانونگذاری عصر مشروطیت*، ج ۱، تهران: انتشارات سخن، چ ۱.
- ظهیرالدوله، (۱۳۶۳)، *تاریخ بی دروغ، مقدمه نورالدین چهاردهی*، به اهتمام علیرضا حکیم خسروی، با مقدمه نورالدین چهاردهی، انتشارات شرق، چ ۱.
- فلور، ویلم (۱۳۶۵)، *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار*، ۲ جلد، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس، چ ۱.
- کرمانی، عبدالرزاق (۱۳۶۱)، *تذکره در مناقب حضرت نساء نعمت الله ولی*، تصحیح ژان اوین، تهران: انتشارات طهوری، چاپ اول.
- مجدالاسلام کرمانی، احمد (۱۳۸۰)، *سفرنامه کلات*، مصحح محمد خلیل پور، ۲ جلد، اصفهان: دانشگاه اصفهان، چ ۲.
- معبرالممالک، دوستعلی خان (۱۳۶۱)، *رجال عصرناصری*، تهران: نشر تاریخ ایران، چ ۱.
- همایونی، مسعود (۱۳۵۸)، *تاریخ سلسله‌های نعمت‌الهییه در ایران*، تهران: انتشارات کتب عرفانی ایران، چ ۲.
- وره‌رام، غلامرضا (۱۳۶۸)، *نظام حکومت ایران در دوران اسلامی*، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چ ۱.